Iran Local Histories Open Access

Autumn & Winter (۲۰۲٦) ۱٤(۱): ۲۷-٤۰
DOI: ۱۰,۳۰٤۷۳/LHST.۲۰۲٦,۷٤۸٥۳,۲۹۹۲

ORIGINAL ARTICLE

# Analysis of the process and trend of modern education in Azerbaijan from the beginning of the Qajar period to the Constitutional Movement

**Saeed Sadeghi[۱*], Farideh Farahmandzadeh[۲]**

۱. Assistant Prof., Department of Political Science, Payam-e Noor University, Tehran, Iran.
۲. Assistant Prof., Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran.

**Correspondence:**
Saeed Sadeghi

**Email:**
saeedsadeghi@pnu.ac.ir

Received: ۰۸ Jun ۲۰۲٥
Accepted: ۳۱ Aug ۲۰۲٥

**How to cite**
Sadeghi, S. & Farahmandzadeh, F. (۲۰۲٦). Analysis of the process and trend of modern education in Azerbaijan from the beginning of the Qajar period to the Constitutional Movement. *Iran Local Histories*, ۱٤(۱), ۲۷-٤۰. (DOI:۱۰,۳۰٤۷۳/LHST.۲۰۲٦,۷٤۸٥۳,۲۹۹۲)

## ABSTRACT

As a communication route with Europe and the Ottoman, and thanks to the modernism of the Crown Prince, Abbas Mirza, modern education happened in Azerbaijan earlier than other states. Abbas Mirza's reforms intensified the missionary educational activities in Aran and Azerbaijan. To understand the quality of this process, it is necessary to examine how this familiarity occurs and the social and cultural challenges that arise from it. Paying attention to the modernists' strategies to overcome these challenges also clarifies their understanding of the nature of modern education and how to localize it. The quantitative trend of the new system also developed with the increase in the number of modern educational institutions in Azerbaijan, including missionary schools, primary schools and colleges. The question is: what was the main goal of the reformists and the missionaries? Based on the findings, education in missionary schools in Azerbaijan were tailored to achieve propaganda, to spread of European culture, and sometimes to achieve colonial goals. Sometimes, they temporarily achieved their socio-political goals, while failed in cultural-religious goals. In contrast, the Iranian national-state schools create and strengthen a modern socio-cultural base through new scientific approach in Azerbaijan successfully. In this research, while examining the reasons for the desire for modern education and change in traditional education in Azerbaijan, the goals of the new educational centers are examined, as well as the point that why and how they were achieved or not will be discussed. The research method of this study is library-based and follows the analytical-descriptive method.

## KEYWORDS

Qajar dynasty, Azerbaijan, Modernism, Education, Localization.

Copyright © ۲۰۲٦ The Authors. Published by Payame Noor University.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,۰ International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/٤,۰/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

# Extended Abstract

## Analysis of the process and trend of modern education in Azerbaijan from the beginning of the Qajar period to the Constitutional Movement


**Introduction**

The plan of Azerbaijani modernists who, following the reforms of Crown Prince Abbas Mirza, sought to reconstruct the educational structure in terms of method and content, as well as the Russian, American, French, and English missionaries that had been active in some regions of Iran, including Azerbaijan, since the late Safavid period, were the two major origins of modern education in Qajar-era Azerbaijan. As a result of competition between Christian missionaries and local modernists who had heard of or visited Europe, modern education in Azerbaijan experienced significant quantitative and qualitative growth until the eve of the constitution. The aim of this research is to examine the goals of missionaries and modernists, as the founders of modern education in Azerbaijan, the extent to which those goals were realized, the possibility of comparing the strategies and solutions of both groups, and the analysis of the socio-cultural impact of modern schools.

**Methodology**

This research examines the nature and reasons for the acceptance of modern education, the process of forming the desire for change in the structure of traditional education, and the achievement or failure of the goals. The research method is historical, in the field of library studies, and based on an analytical-descriptive approach. Recent notes have focused more on analyzing the structure of education, the motivations, and the approach of modernists. This group of texts, which mainly deal with improving the quality of modern education in Azerbaijan as well as increasing the number of new schools, have been studied and compared to examine both the process and trends. In contrast, texts that are closer to the period in question focus more on describing the schools and, in addition to the background of the founders, they also describe the stages and date of establishment, challenges, and occasional closures. Details gleaned from such books have helped identify successful and unsuccessful strategies for localizing the new structure in Azerbaijan.

**Result**

According to the modernist founders, emergent education shapes the minds and social behavior of students in accordance with modern sociocultural developments. Azerbaijani modernists sought to create a new economic and social base by focusing on modern education; however, the small number of graduates from these schools reduced the social impact of such institutions. As a solution, the founders supported students in need with financial assistance and daily meals (Roshdiyyeh, ۱۹۹۱: ۳۵; Ringer, ۲۰۰۰: ۸۱; Torabi-Farsani, ۱۹۹۹: ۱۳). On the one hand, the good character of the students promoted the virtues of the new schools, and on the other hand, it increased the number and influence of modernists in the social movements of Azerbaijan. Despite the authorities' skepticism about new schools, modernists decided to establish a support network for the new structure and the members by launching non-profit and non-governmental associations in Azerbaijan (Safvat, ۱۹۵۰: ۳۰-۳۱). The efforts of those in power to influence such associations demonstrated their social importance. However, effective transformation in the cultural-educational pillars required expanding the class base of the modernists, and this was only possible after the establishment of modern schools. To further institutionalize modernity in society, a proposal was made to separate religious education from other subjects and limit religious education to seminaries (Tabatabaee, ۱۹۸٤: ۴۵–۴۷; E'temad al–Saltaneh, ۱۸۸۹: ۱۱۸). The first non–religious school in the Aran–Azerbaijan region, although had been founded by Mirza Hassan Rushdieh, was established across the border of Iran in Yerevan - ۱۳۰۱ AH/ ۱۸۸۳ AD. Familiarity with Talebov's views as well as Mirza Hassan's experiences in Beirut (۱۲۹۸ AH/ ۱۸۸۰ AD) and Istanbul (۱۳۰۰ AH/ ۱۸۸۲ AD) were influential in how this decision was made (Roshdiyyeh, ۱۹۹۱: ۲۰; Aghighi-Bakhshayeshi, ۲۰۰۰: ۱۵۹٦). Like Rushdieh, other Azerbaijani modernists, despite their enthusiasm for European readings of science, were not simply imitators of the West; in fact, they attempted to adapt modernism to local readings and needs. In terms of methodology, the main difference between the modern education system and traditional schools was in increasing reading ability instead of rote memorization, entrance and exit examinations, classification of educational levels and promotion through obtaining official diplomas, disciplines, and new curriculum content such as science, history, geography, and European languages; while in traditional schools -MaktabKhooneh, limited and erroneous reading of Islamic law, a little mathematics, Arabic, and Persian were sufficient (Ringer, ۲۰۰۰: ۸۲). But from a content perspective, traditionalists were concerned that the emergent system would threaten the existing social order and belief and close down Maktabs. As in other parts of Iran, there was a general belief in Azerbaijan that sciences such as chemistry, physics, and modern medicine were forbidden and were indoctrinated into Muslim children by adhering to church traditions (Noori, ۱۹۰۸: ۲۹-۳۰ & ۳۵-۳٦). Despite initial public skepticism and resistance, over the next decade, and especially on the eve of the Constitutional Movement, as the number of new schools and their graduates increased, public acceptance and trust in the new education increased.

Before the Azerbaijani modernists, modern education had been introduced to the cities and villages of Azerbaijan by Christian and Armenian missionary schools (Waldburger, ۲۰۰۰: ۳۰; Mahboobi Ardakani, ۱۹۷۵: ٥٤; Nafisi, ۱۹۸۹: ۷۰۳-۷۰٤). The Crown Prince's modernist tendencies gave greater free hand to promoters of modern education in Azerbaijan. The competition between American, French, English, Russian missionaries and even Ottoman in Aran and Azerbaijan was so intense that in Mozaffari era, fifteen Armenian and Assyrian missionary schools had been established in Tabriz alone (Hab al-Matin, ۱۲/۲۷). However, despite the decrees of Mohammad Shah and other Qajar kings supporting missionary associations, missionaries were not equally welcomed throughout Azerbaijan. The purpose of these associations was to exert ideological and cultural influence. The missionaries tried to demonstrate their educational and ideological principles in the cities and villages of Azerbaijan through educated students and the provision of services, and to pave the way for the cultural and political influence of their countries. In the religious sphere, they questioned Muslim beliefs while promoting Christian

values through speeches and writing books (Waldburger, ۲۰۰۰: ۸۲ & ۹۹). In the cultural and political field, missionaries worked towards ethnocentrism and the promotion of regional languages in exchange for the elimination of the Persian language. Missionaries learned Persian, and sometimes Turkish and Arabic, to establish a more intimate relationship with all classes. Most of the missionaries' efforts to culturally separate Azerbaijan were focused on the language. In Azerbaijan, as throughout Iran, Persian was the educational language -and not the ethnic or regional languages. The missionaries were trying to eliminate the Persian language while even local traditionalist were teaching in Persian (Basset, ۱۸۸۷: ۲۵۷; Wagner, ۱۸۵۶: ۳/۱۰۷). Directly or indirectly supported by their respective governments, they openly claimed to be promoting Christianity and European culture through schooling. The influence they gained through education among all classes of society also allowed them to intervene in local political factions.

**Conclusions**

Despite the increase in the activity of missionary schools in Azerbaijan, their programs that followed two general strategies of spreading Christianity and European culture did not bear fruit either before or after the Constitutional Movement. The linguistic and cultural fragmentation in Azerbaijan that they aimed for was either in line with the ۱۹۰۷ AD Russo-British treaty and the separation of Azerbaijan from Iran, or with the intention of creating a cultural island and then changing the region's religion. This was why missionary institutions, targeting the Persian language and creating a cultural-social divide, limited certain types of education - for example, Islamic schools - to the Turkish language. Although their divisive incitements led to some regional unrest in the following decades, just as the deep-rooted religious culture prevented missionary propaganda from the slightest impact, the deep cultural ties of Iranian tribes also thwarted missionary isolationist policies.

In contrast, modern national education in Azerbaijan had a different trend and process; despite many ups and downs, public acceptance continued to grow until the eve of the constitution. The growth in the number of schools, as well as the successive replacement of closed schools with newer institutions, was a sign of the growing desire of Azerbaijanis for an emerging educational approach. The newly emerged cultural reading in connection with the new approach had an impact on the socio-political maturity of the Azerbaijani people on the eve of the constitution. Although taboos and challenges continued in the coming decades and slowed the spread of modern education, the increase in graduates on the one hand and the intensification of those activities which encouraged and promoted modernism and new sciences on the other hand increased the influence of these schools in the social movements of Azerbaijan. The discourse that this small group presented in opposition and sometimes conflict with social, political, and cultural taboos also attracted the attention of the lower classes. In fact, this meant fulfilling the desire of modernists who, by creating a new educational structure, wanted to create a new social base and be transformative from a cultural perspective. The importance of this point becomes even more apparent when we consider the leading and influential role of this state as the crown capital and a key frontier state in many movements of this period.

**Conflict of Interest**

“The authors declare that there are no conflicts of interest regarding the publication of this manuscript"

**K E Y W O R D S**

Qajar dynasty, Azerbaijan, Modernism, Education, Localization.

# پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران

سال چهاردهم، شماره یکم، پیاپی بیست‌وهفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۴ (۲۷-۴۰)

DOI: ۱۰,۳۰٤۷۳/LHST.۲۰۲٦,۷٤۸٥۳,۲۹۹۲


**«مقاله پژوهشی»**

## تحلیل فرآیند و روند آموزش نوین در آذربایجان از آغاز قاجاریه تا جنبش مشروطه


**سعید صادقی[۱*]، فریده فرهمندزاده[۲]**

۱. استادیار، رشته علوم سیاسی، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

۲. استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

**نویسنده مسئول:**

سعید صادقی

رایانامه: **saeedsadeghi@pnu.ac.ir**



تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹

**استناد به این مقاله:**

صادقی، سعید و فرهمندزاده، فریده (۱۴۰۴). تحلیل فرآیند و روند آموزش نوین در آذربایجان از آغاز قاجاریه تا جنبش مشروطه. *فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، ۱۴(۱)، ۲۷-۴۰.

(DOI:۱۰,۳۰٤۷۳/LHST.۲۰۲٦,۷٤۸٥۳,۲۹۹۲)



## چکیده

آذربایجان به عنوان راه ارتباطی ایران با اروپا و عثمانی و تحت‌تاثیر نوگرایی عباس‌میرزا نایب‌السلطنه، زودتر از دیگر ایالات ایران با آموزش نوین آشنا شد. پیامدهای اصلاحات عباس‌میرزا، آموزش اروپایی میسیونی در آران و آذربایجان را نیز تشدید کرد. برای درک کیفیت این فرآیند لازم است چگونگی آشنایی اهل آذربایجان با ساختار نوین آموزشی و چالش‌های اجتماعی و فرهنگی برآمده از آن مورد بررسی قرار گیرد. توجه به راهکارهای نوگرایان برای گذار از این چالش‌ها، برداشت ایشان از ماهیت آموزش نوین و چگونگی بومی‌کردن آن را نیز روشن می‌کند. روند ساختار جدید هم با افزایش تعداد موسسه‌های آموزشی نوگرا در آذربایجان شامل مدارس میسیونری، دبستان‌ها و کالج‌های متوسطه توسعه یافت. پرسش این است که نوگرایان و میسونرها چه اهدافی داشتند و برای تحقق آن چه کردند؟ برپایه یافته‌های این پژوهش، آموزش در مدارس میسیونی آذربایجان در راستای دستیابی به اهداف تبلیغی اروپایی، و گاه اهداف استعماری تنظیم می‌شد. اگر میسیونرها گاه موقتا به اهداف سیاسی-اجتماعی خود رسیدند، در نیل به اهداف فرهنگی-دینی ناکام ماندند. در برابر، ساختار مدارس ملی-دولتی نوگرا بدنبال ایجاد پایگاه اجتماعی-فرهنگی عملگرا و ارائه خوانش جدید علمی در آذربایجان بود و تا حد زیادی موفق شد. در این پژوهش با بررسی ماهیت و دلایل اقبال به آموزش نوین، فرآیند شکل‌گیری خواست تغییر در ساختار آموزش سنتی تحلیل شده، اهداف موسسان مراکز آموزشی آذربایجان مورد بررسی قرار گرفته، و از چرایی و چگونگی حصول یا عدم حصول آن نیز گفتگو خواهد شد. روش تحقیق، تاریخی و در حوزه مطالعات کتابخانه‌ای، و مبتنی بر رویکرد تحلیلی- توصیفی است.



## واژه‌های کلیدی

قاجاریه، آذربایجان، نوگرایی، آموزش، بومی‌سازی.



حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۴ ©. ناشر این مقاله، دانشگاه پیام نور است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/٤,٠/)

## مقدمه

افزون بر اصلاحات عباس‌میرزا نایب‌السلطنه، انجمن‌های میسیونی روسی، آمریکایی، فرانسوی و انگلیسی دو خاستگاه عمده آموزش نوین در آذربایجان دوره قاجاریه بودند. اصلاحات عباس‌میرزا با رویکرد نظامی آغاز شد[۱]؛ ولی رفته‌رفته به جنبه‌های فرهنگی و آموزشی گسترش یافت. نوگرایان از طبقات گوناگون به امید افزایش آگاهی عمومی و بومی‌سازی نوگرایی، دبستان‌های نوین برپای کردند. انجمن‌های میسیونی که پیش از قاجاریه بر آموزش دینی اقلیت‌های مذهبی در آذربایجان متمرکز بودند، طی اصلاحات نایب‌السلطنه و به ویژه پس از مرگ او، فرصتی برای آموزش تبلیغی به کودکان مسلمان یافتند. درنتیجه رقابت میسیونرهای مسیحی و نوگرایان ایرانی فرنگ‌دیده یا –از فرنگ– شنیده، آموزش نوین در آذربایجان تا آستانه مشروطه رشد کمّی و کیفی چشمگیری داشت. چالش‌های فرهنگی و اجتماعی که هر دو گروه با آن مواجه بودند، و میزان موفقیت ایشان، موضوع این پژوهش خواهد بود. تلاش این پژوهش ناظر به توضیح پیرامون برجسته‌ترین مدارس نوین و نیز تحلیل تاثیر فرهنگی–اجتماعی این مدارس است. همچنین بررسی اهداف میسیونرها و نوگرایان، به عنوان موسسان آموزش نوین در آذربایجان، و میزان تحقق آن اهداف، امکان مقایسه راهبردها و راهکارهای هر دو گروه را نیز فراهم می‌کند.

## پیشینه پژوهش

متون متاخر بیشتر بر تحلیل ساختار آموزش، انگیزه‌ها و رویکرد نوگرایان تمرکز کرده‌اند. مقاله *مدارس نوین در ایران قرن نوزدهم، رهیافت بومی برای مسئله نوسازی* از مونیکا رینگر و مقاله *نخبگان ایرانی، غرب و مدرنیته* از مصطفی ایمانی از این جمله هستند. نویسندگانی مانند اقبال قاسمی‌پویا[۲] به جنبه آماری نیز اشاره کرده‌اند. مورخانی چون سهیلا ترابی فارسانی[۳] و مسعود تاره[۴] هم‌زمان به چرایی و چگونگی راه‌اندازی مدارس نوین پرداخته‌اند. برای بررسی هر دو جنبه فرآیند و روند در این پژوهش، متونی که ارتقای کیفیت آموزش نوین در آذربایجان و نیز افزایش مدارس جدید را بررسی کرده‌اند، هم‌زمان مورد مطالعه و مقایسه قرار گرفته‌اند.

متون نزدیک‌تر به دوره مورد نظر بیشتر متوجه توصیف مدارس هستند و افزون بر پیشینه پایه‌گذاران، مراحل راه‌اندازی، چالش‌ها، تاریخ راه‌اندازی و تعطیلی‌های گاه و بی‌گاه را نیز شرح می‌دهند. جزییات به‌دست آمده از این متون به شناسایی راهکارهای موفق و ناموفق برای بومی‌کردن ساختار نوین در آذربایجان کمک می‌کند. کتاب‌هایی از جمله *تاریخ فرهنگ آذربایجان* از حسین امید، *مرآت‌البلدان* و *المآثر و الآثار* از اعتمادالسلطنه، *تاریخچه و وجه‌تسمیه مدارس تبریز* از رضا امین‌سبحانی، و *تاریخ فرهنگ آذربایجان با فوائد ادبی* از محمدعلی صفوت از منابع و مآخذ مهم آموزش نوین در آذربایجان هستند. مشاهدات و نقل‌قول‌های کسروی و ناظم‌الاسلام کرمانی نیز جزییات سودمندی ارائه می‌کند.

## بررسی فرآیند آموزش

اگرچه اصلاحات نایب‌السلطنه عباس‌میرزا[۵] در آذربایجان به‌منظور تحول فرهنگی آغاز نشد، اما به آشنایی با رویکرد جدید آموزشی منجر شد[۶]. به باور پایه‌گذاران دبستان‌های جدید، آموزش نوین ذهن و رفتار اجتماعی دانش‌آموزان را همسو با تحولات فرهنگی–اجتماعی نوگرا شکل می‌داد[۷]. مشارکت فعالانه دانش‌آموختگان این مدارس در جنبش‌های پیش و پس از مشروطه (نمونه‌ها در: کسروی، ۱۳۸۰، ص ۱۹۳ و ۶۵۵؛ ناظم‌الاسلام، ۱۳۸۷، ص ۳۶۲ و ۵۶۱) نشان داد که این گمان درست بود. نوگرایان با تمرکز بر آموزش نوین درپی ایجاد پایگاه اقتصادی و اجتماعی جدیدی بودند؛ ولی شمار اندک دانش‌آموختگان این مدارس، اثر اجتماعی چنین موسساتی را کاهش می‌داد. به عنوان راه‌حل، موسسان با حمایت مالی و تغذیه روزانه از ورود و نگهداری دانش‌آموزان بی‌بضاعت پشتیبانی می‌کردند (رشدیه، ۱۳۷۰، ص ۳۵؛ رینگر، ۱۳۷۹، ص ۸۱؛ ترابی‌فارسانی، ۱۳۷۸، ص ۱۳). از سویی منش دانش‌آموزان این مدارس باعث تبلیغ محاسن مدارس جدید می‌شد و از سوی دیگر تعداد و تاثیرگذاری نوگرایان را در جنبش‌های اجتماعی منطقه

---

۱. برای آگاهی از الگوی آمرانه در اصلاحات بنگرید به: (فرهمندزاده و صادقی، ۱۴۰۲، ص ۲۶۱-۲۸۲).

۲ . مدارس جدید در دوره قاجاریه: (بانیان و پیشروان. ۱۳۷۷).

۳ . اسنادی از مدارس دخترانه مشروطه تا پهلوی. ۱۳۷۸.

۴. آیین‌نامه‌ها و نظام‌نامه‌های آموزشی مدارس ملی پیش از انقلاب مشروطه. ۱۳۹۵.

۵. برای آگاهی از چرایی و چگونگی اصلاحات عباس‌میرزا بنگرید به: (فرهمندزاده، بیگدلی، و نصیری، ۱۳۹۶، ص ۱۳۷-۱۵۲).

۶. برای آگاهی از موانع توسعه ناشی از اصلاحات عباس‌میرزا بنگرید به: (فرهمندزاده، ۱۴۰۳، ص ۱-۱۱).

۷. برای آگاهی از انواع تجدد و تاثیر اجتماعی آن بنگرید به: (فرهمندزاده و صادقی، ۱۴۰۳، ص ۲۵۳-۲۷۴).

افزایش می‌داد. به عنوان نمونه کسروی درباره نقش ایشان در انجمن‌های مخالف استبداد و مقابله با جبهه مستبدین پیش و پس از مشروطه شرح داده‌است (کسروی، ۱۳۸۰، ص ۸۰–۷۱ و ۱۱۴–۹۰). ایجاد پایگاه اجتماعی در حالی‌که نوگرایی به ارادهٔ پادشاهانی وابسته بود که به عواقب آن بدبین بودند، سخت به نظر می‌رسید. نوگرایان آذربایجان حتی در دوره استقرار نایب‌السلطنه نیز از سوی دربار شاه در زحمت بودند، چه رسد به دوران پس از او که نه ولیعهدان تبریزنشین و نه دربار پایتخت، روی خوشی به مظاهر نوگرایی نشان نمی‌دادند. ناصرالدین‌شاه حتی از وجود انجمن معارف، که برای هماهنگی میان موسسان مدارس جدید راه‌اندازی شده بود[۱]، هم ناخشنود شد. احتشام‌السلطنه در این‌باره گفت: «شنیدم نیرالملک به شاه قول داده بود، رفته‌رفته انجمن معارف و مدارس و انجمن‌بازی و جریده‌نگاری را که اساس فتنه و فساد و مملکت شده است، از میان بردارد» (احتشام‌السلطنه، ۱۳۶۷، ص۲۲۶). با این‌همه تا آستانه جنبش مشروطه اعتبار پایه‌گذاران و دانش‌آموختگان این مدارس به اندازه‌ای بود که نقش موثری در تعاملات اجتماعی ایفا کنند.

انجمنی که از آن یاد شد، اتحادیه محلی از مدیران مدارس جدید بود که از سال ۱۳۱۸ق تا ۱۳۲۱ق[۲] برای گسترش مدارس نوین در آذربایجان تلاش می‌کرد. اعضا موظف بودند که هر پانزده روز یک‌بار برای رفع نواقص جلسه برگزار کنند (امید، ۱۳۲۲، ص ۸۷–۸۶). نه فقط معلمان و بزرگان شهر، که برخی بازاریان هم عضو انجمن بودند[۳]. علاوه بر امور آموزشی، اعضای انجمن فعالیت‌های فرهنگی از جمله میهن‌دوستی و خرید کالای داخلی را هم تشویق و ترویج می‌کردند (صفوت، ۱۳۲۹، ص ۳۰)؛ هرچند که آیین‌نامه‌های این انجمن‌ها هرگز الزام قانونی و اجرایی نیافت (رینگر، ۱۳۷۹، ص ۸۲). اگرچه تاریخچه انجمن معارف تبریز حاکی از جبهه‌گیری براساس منافع اشراف است (کسروی، ۱۳۸۰، ص۸۲)، تلاش اهل قدرت برای تاثیرگذاری در این انجمن نشان از میزان اهمیت اجتماعی آن دارد. به هر روی دگرگونی موثر در ارکان فرهنگی–آموزشی نیازمند گسترش پایگاه طبقاتی نوگرایان بود و این تنها پس از راه‌اندازی دبستان‌های نوین ممکن می‌شد.

پس از اصلاحات عباس‌میرزا، تحول بنیادین جامعه از طریق دانش‌آموختگان آموزش نوین همواره مورد تاکید نوگرایان بود. از تجارب و اظهارات دانشجویان فرنگ‌دیده[۴] درباره نظام آموزشی و ساختار اجتماعی، فرهنگی و سیاسی اروپا در تدوین کتب و گاه آموزش استفاده می‌شد. از جمله این دانشجویان میرزا صالح شیرازی بود که به روابط اجتماعی و فرهنگی انگلستان توجه کرد و به ساختار و فرآیند آموزش و مدارس کودکان (شیرازی، ۱۳۶۲، ص۳۰۱) و چگونگی و پیامدهای تربیت زنان پرداخت (شیرازی، ۱۳۶۲، ص ۳۳۴–۳۳۰). اندیشمندان آذربایجانی از جمله حاج زین‌العابدین مراغه‌ای نویسنده سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ[۵] و عبدالرحیم طالبوف[۶] هم بر اهمیت تغییر بافت موجود اجتماعی از طریق اصلاحات آموزشی و بومی‌سازی خلاقانه بجای تقلید کورکورانه تاکید می‌کردند. متون درسی جدید بر اساس همین آرا و نیز الگوبرداری از مدارس میسیونری که پس از فرمان محمدشاه به تعداد زیاد در آذربایجان فعالیت داشتند، نوشته می‌شد.

برای نهادینه‌کردن هرچه بیشتر نوگرایی در جامعه، پیشنهاد جدایی آموزش شرعیات از آموزش علوم و محدود شدن شرعیات به مدارس علمیه پس از تاسیس دارالفنون تهران[۷] به همت امیرکبیر مطرح شد[۸]. تا سال ۱۲۷۲ق که وزارت رسمی آموزش در دوره ناصری به وزارت علیقلی‌میرزا اعتضادالسلطنه راه‌اندازی شود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۷ق، ص ۱۹)، مدارس پراکنده‌ای با پیروی از ایده جدایی شرعیات از آموزش علمی و با الگوبرداری از مدارس میسیونی در آذربایجان پایه‌گذاری شده بود که سازوکار آموزشی یکسانی نداشتند. وزرای متولی آموزش در راه‌اندازی یا توسعه مدارس جدید کُند و بی‌تفاوت بودند. شرح مفصلی از بی‌عملی و مخالفت ارکان قدرت در آذربایجان[۹] موجود است. طی این توسعه

---

۱. کسروی می‌گوید که امین‌الدوله برای رسیدگی به امور دبستان‌های نوین این انجمن را راه‌اندازی کرد، در: (کسروی، ۱۳۸۰، ص ۷۹).

۲. ۱۳۲۵ق در: (صفوت، ۱۳۲۹، ص ۳۰).

۳. فهرست نام پایه‌گذاران انجمن تبریز در: (صفوت، ۱۳۲۹، ص ۳۱–۳۰).

۴. شرح فرستادن دانشجو به اروپا بدستور عباس‌میرزا در: (مفتون‌دنبلی، ۱۳۵۱، ص۱۴۲؛ مینوی، ۱۳۶۹، ص ۳۸۴ به بعد).

۵. ناظم‌الاسلام کرمانی می‌گفت هیچ کتابی به اندازه سیاحت‌نامه در بیداری ایرانیان پیش از جنبش مشروطه موثر نبوده است (ناظم‌الاسلام، ۱۳۸۷، ص ۱۷۸–۱۶۵).

۶. طالبوف به‌ویژه در کتاب احمد به اصلاحات آموزشی و تاثیر آن در بازسازی جامعه پرداخت: (طالبوف، ۲۵۳۶).

۷. شرح راه‌اندازی و معلمان دارالفنون تهران، در: (هدایت، ۱۳۸۰، ص ۸۷۷۴–۸۷۶۶؛ لسان‌الملک سپهر، ۱۳۷۷، ص ۱۱۷۰).

۸. پیشنهاد میرزا ملکم خان در: (طباطبایی، ۱۳۶۳، ص ۴۷–۴۵)؛ پیشنهاد مشیرالدوله و راه‌اندازی مدرسه ابتدایی و نظام رایگان بر این مبنا در: (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۷ق، ص ۱۱۸).

۹. نگاه کنید به فرمان محمدعلی میرزا ولیعهد برای بستن «میخانه‌ها و معلمخانه‌ها» پس از غارت مدارس جدید به تحریک سید محمد یزدی معروف به طالب‌حق در سال ۱۳۲۱ق، نیز شرح تجمع شورشیان در مسجد شاهزاده و غارت مدرسه لقمانیه با همراهی و تایید ولیعهد محمدعلی میرزا در: (کسروی، ۱۳۸۰، ص ۸۷–۸۶؛ صفوت، ۱۳۲۹، ص ۱۸).

کُند ولی مداوم، از آغاز قاجاریه تا سال ۱۳۱۳ق و پس از چهل‌سال، هجده دبستان در کشور وجود داشت؛ هفت مدرسه در تهران و باقی در تبریز و ارومیه و سلماس، رشت، اصفهان و همدان بودند. از بین آن‌ها تنها پنج مدرسه دولتی و بقیه مدارس میسیونی آمریکایی و فرانسوی بودند (صدیق، ۱۳۵۴، ص ۳۶۰-۳۵۷).

نخستین مدرسه غیردینی در محدوده آران-آذربایجان، اگرچه موسس ایرانی بنام میرزاحسن رشدیه داشت، در آن‌سوی مرزها و در ایروان به راه افتاد -۱۳۰۱ق (رشدیه، ۱۳۷۰، ص ۲۰؛ رییس‌نیا، ۱۳۷۴، ص ۴۵۱/۱). چندسال بعد میرزاحسن رشدیه با تصمیم راه‌اندازی دبستان‌های جدید برای کودکان ایرانی به تبریز بازگشت (کسروی، ۱۳۸۰، ص ۷۸؛ رشدیه، ۱۳۷۰، ص ۲۵). آشنایی با آرای طالبوف و تجربه‌های میرزاحسن از بیروت -۱۲۹۸ق- و استانبول- ۱۳۰۰ق- (رشدیه، ۱۳۶۲، ص ۱۹؛ عقیقی‌بخشایشی، ۱۳۷۹، ص۱۵۹۶) در چگونگی پیشبرد این تصمیم موثر بود. همچون رشدیه، نوگرایان آذربایجانی با وجود اشتیاق به خوانش اروپایی از علم[1] صرفا مقلد فرنگ نبودند و می‌کوشیدند تا نوگرایی را با خوانش‌ها و نیازهای بومی هماهنگ کنند (رینگر، ۱۳۷۹، ص ۷۴-۷۳)؛ با این‌حال موسسان و شاغلان دبستان‌های جدید مدام در معرض آسیب و آزار بودند و از همین‌رو به کوچک‌ترین حساسیت‌ها نیز توجه می‌کردند. مثلا پس از یورش چندباره به دبستان‌های رشدیه (نمونه در: کسروی، ۱۳۸۰، ص ۷۸، ۸۷-۸۶؛ چهره‌گشا، ۱۳۹۰، ص ۹۱)، دانش‌آموزان نه روی نیمکت که روی زمین می‌نشستند ، زنگ مدرسه نواخته نمی‌شد که تشبیه به ناقوس نکند و دانش‌آموختگان نیز در محضر فقها آزمون شرعیات می‌دادند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۷، ص ۳۶۳-۳۶۲؛ دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ص ۱/ ۲۱۵). با این‌همه، اتهام و تهاجم به این مدارس همچنان ادامه یافت و معلمان و موسسان مدارس جدید به بی‌دینی و گاه بابی‌گری متهم می‌شدند (نمونه در: رشدیه، ۱۳۷۰، ص ۲۹). سال‌ها پس از راه‌اندازی مدارس رشدیه، بودند کسانی که میرزاحسن را کافر و نجس می‌خواندند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۷، ص ۳۶۲). طی دهه پیش رو و به‌ویژه در آستانه جنبش مشروطه، هنگامی‌که تعداد مدارس نوین و دانش‌آموختگان آن‌ها فزونی یافت، اقبال و اعتماد عمومی به آموزش جدید بیشتر شد.

از نظر روش، تمایز اصلی نظام آموزشی نوین با مکتب‌های سنتی در افزایش توانایی خواندن بجای حفظ طوطی‌وار، آزمون ورودی و خروجی، رده‌بندی مقاطع تحصیلی و ارتقا از طریق کسب دیپلم رسمی، رشته‌ها و مفاد درسی جدید مانند علوم، تاریخ، جغرافیا و زبان‌های اروپایی بود؛ درحالی‌که در مکتبخانه‌ها به خوانش محدود و مغلوطی از شرعیات، اندکی ریاضی، عربی و فارسی بسنده می‌شد (رینگر، ۱۳۷۹، ص ۸۲). اما از منظر محتوا، سنتگرایان نگران بودند که ساختار جدید نظم اجتماعی و ساختار اعتقادی موجود را تهدید و مکتب‌ها را تعطیل کند. مانند سایر نقاط ایران، در آذربایجان هم این باور عمومی وجود داشت که علومی مانند شیمی و فیزیک و پزشکی نوین حرام بوده و با تشبث به رسوم کلیسایی به کودکان مسلمان تلقین می‌شود (نوری، ۱۳۲۶ق، ص ۳۰-۲۹ و ۳۶-۳۵). هرچند نوگرایان کوشیدند تا بین این حساسیت‌ها و لزوم آموزش جدید راهی میانه برگزینند، ولی یورش‌های گاه‌وبی‌گاه به دبستان‌ها و کالج‌ها در آذربایجان تا دهه‌ها بعد ادامه یافت. با این‌همه، پایگاه اجتماعی-فرهنگی موردنظر نوگرایان رفته‌رفته شکل گرفت و شمار موسسه‌های نوین آموزشی تا آستانه جنبش مشروطه افزایش یافت.

## بررسی روند آموزش

به عنوان یکی از برنامه‌های اصلاحی، نایب‌السلطنه دستور داد تا دانشجویانی به اروپا فرستاده شوند تا زبان خارجی و علوم معادن و صنایع و فنون نظامی بیاموزند (مفتون‌دنبلی، ۱۳۵۱، ص ۱۴۲). سرهارفورد جونز انگلیسی پیشنهاد پذیرش دانشجویان ایرانی را مطرح کرد (محبوبی اردکانی، ۱۳۵۴، ص ۱۲۳-۱۲۲) و پس از آن گروهی از دانشجویان در سال ۱۲۲۵ق / ۱۸۱۱م و سپس در ۱۲۳۰ق / ۱۸۱۵م به انگلستان فرستاده شدند (حائری، ۱۳۸۷، ص ۱۲-۱۱). گروهی پنج نفره نیز در ۱۸۱۴م به فرانسه رفتند (عیسوی، ۱۳۶۹، ص ۳۴-۳۳). پس از بازگشت نخستین دانشجویان به تبریز، عباس‌میرزا دستور داد تا به گروهی از کودکان اشراف آموزش بدهند (مفتون‌دنبلی، ۱۳۵۱، ص ۲۱۷-۲۱۸). او و نوگرایان همراهش بدرستی دریافته بودند که توسعه از مسیر تحول ساختار آموزش می‌گذرد.

برای توسعه هم‌زمان آموزش و صنایع در آذربایجان، نایب‌السلطنه بلندپروازانه کوشید تا شهرک‌های صنعتی اروپایی‌نشین در آذربایجان

---

۱. نگاه کنید به تمایلات دکارتی و کپرنیکی در: (ایمانی، ۱۳۸۳، ص ۹۶-۹۷). نیز بنگرید به نوگرایی ایرانی-کپرنیکی در: (توکلی‌طرقی، ۱۳۸۱، ص ۱۰ و ۲۷).

تاسیس کند[۱]. ساکنان احتمالی می‌توانستند به تولید صنعتی و کشاورزی در منطقه بپردازند؛ مشروط به این‌که در مدارس و صنایع این کلنی‌ها بدون دریافت هیچ دستمزدی به جوانان ایرانی آموزش بدهند. تعیین این جوانان تنها در عهده ولیعهد بود (نفیسی، ۱۳۶۸، ص ۷۰۶). این برنامه ظاهرا به‌دلیل ناخشنودی روس‌ها (محبوبی‌اردکانی، ۱۳۵۴، ص ۵۴) سرانجامی نیافت. علما و اشراف سنتی، از دگرگونی بافت اجتماعی و فرهنگی جامعه نگران بودند و آشکار و پنهان از فرنگی‌مآبی ولیعهد بد می‌گفتند (ناطق، ۱۳۶۸، ص ۳۷). این طرح که نشان از برنامه‌ریزی بلندمدت آموزشی داشت، قرار بود آزمایشگاه و آموزشگاه جوانان برگزیده باشد که پیش از راه‌اندازی از میان رفت. بااین‌همه، نوگرایان پس از نایب‌السلطنه دست به راه‌اندازی مدارس جدید زدند.

آموزش در آذربایجان در این دوره دچار چندگانگی بود. آموزش سنتی بنا به سلیقه و سواد مکتب‌داران رواج داشت[۲]. مدارس پراکنده اقلیت‌های دینی بیشتر در روستاها و به پشتگرمی روسای آن مذاهب تشکیل می‌شد. در آغاز، میسیونرهای مسیحی و ارمنی بیشتر به این بخش توجه داشتند؛ ولی به‌ویژه پس از این‌که محمدشاه به مدارس میسیونری اجازه فعالیت داد، چنانکه خواهد آمد متوجه کودکان مسلمان نیز شدند. اگرچه این موسسه‌ها غیرانتفاعی و غیردولتی بودند، گاه از حمایت‌های موقت مالی دولتی برخوردار می‌شدند.

تاسیس دارالفنون تهران الگویی برای برپایی دارالفنون تبریز با نام مدرسه مظفری شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۴ق، ص ۳۰؛ رشدیه، ۱۳۶۲، ص ۳۲)؛ اما بیشتر موسسه‌های جدید، غیرانتفاعی و مستقل بودند. پایه‌گذاران کالج‌هایی که به تقلید از دارالفنون و مدارس متوسطه میسیونی در آذربایجان شکل گرفت، گاه خلاقیت خود را نیز به ساختار آموزشی می‌افزودند. روند راه‌اندازی موسسه‌های آموزشی نوین در آذربایجان در این دوره در دو دسته‌بندی کلی مدارس میسیونری و مدارس ملی–دولتی بررسی می‌شوند:

## الف. مدارس میسیونی

سابقه فعالیت مدارس میسیونی در آذربایجان به پیش از قاجاریه برمی‌گردد[۳]. نوگرایی نایب‌السلطنه آزادی عمل بیشتری به مروجان آموزش نوین در آذربایجان داد. اگرچه محمدشاه و شاهان دیگر قاجاریه فرمان‌هایی در حمایت از موسسه‌های میسیونی صادر کردند، از میسیونرها در همه آذربایجان به یک اندازه استقبال نشد. در این دوره رقابت میان هیئت‌های میسیونی آمریکایی، فرانسوی، انگلیسی، روس[۴] و حتی عثمانی در آران و آذربایجان شدت گرفت؛ تا جایی‌که تا دوره مظفری تنها در تبریز پانزده مدرسه میسیونری، ارمنی و آشوری راه‌اندازی شده بود (حبل‌المتین، ش۲۷، ص ۲۱).

پس از درگذشت عباس‌میرزا نیز فعالیت‌های میسیونی از قراباغ در آران به‌سوی آذربایجان گسترش یافت. نخستین جلسه میسیون‌های انجمن آلمانی و متعصب بازل تنها ده روز پس از مرگ فتحعلی‌شاه و یک‌سال پس از درگذشت نایب‌السلطنه، در تبریز تشکیل شد (Perkins, ۱۸۴۳, p ۱۶۲). کارل گوتلیب فاندر[۵]، از میسیونرهای آلمانی در تبریز، از جمله این مبلغان بود. او که از مخالفان سرسخت اسلام و نویسنده کتاب میزان‌الحق در رد اسلام بود[۶]، فارسی و عربی آموخت و مدرسه‌ای در تبریز راه‌اندازی کرد. حتی نایب‌السلطنه نیز ابراز تمایل کرد که پسرانش در این مدرسه تحصیل کنند (والدبورگر، ۱۳۷۹، ص ۵۵ و۸۱). این گزارش از سویی نشان‌دهنده تهدیدهایی بود که به خوبی، برخی از ایرانیان آن را درک کرده بودند.

مدارس ارامنه که از بومیان آران و آذربایجان بودند، زیر نظارت اسقف وقت ارامنه، از دیرباز مسئولیت تربیت دینی و آموزش علمی کودکان ارمنی را برعهده داشت. از مهم‌ترین این مدارس می‌توان از مدرسه صبا نام برد –۱۲۵۰ق– که گاه از کمک‌های دولتی نیز برخوردار بود[۷]. فعالیت مدارس ارمنی در مراغه، قراچه‌داغ و روستاهای پیرامون آن تا ۱۳۰۵ خورشیدی ادامه یافت (امید، ۱۳۲۲، ص ۹۵–۹۶).

در سال ۱۲۵۲ق نخستین مدرسه پسرانه آمریکایی در منزل شخصی پرکینز[۸]، عضو هئیت مذهبی کلیسای پروتستان در ارومیه،

---

۱. شرح آگهی در روزنامه‌های انگلیسی و وعده‌های ولیعهد به ساکنان احتمالی در: (والدبورگر، ۱۳۷۹، ص ۳۰؛ محبوبی‌اردکانی، ۱۳۵۴، ص ۵۴؛ نفیسی، ۱۳۶۸، ص ۷۰۴–۷۰۳)

۲. چگونگی آداب مکتبخانه‌ها در این دوره، در: (راوندی، ۱۳۶۴، ص ۱۴و ۵۴–۵۳).

۳. برای آگاهی از فعالیت‌های میسیونی و تبلیغی دوره صفویه و پس از آن، بنگرید به: (قائم مقامی، ۱۳۴۸؛ نوایی، ۱۳۶۳).

۴. مدارس روسی منحصر به آموزش مذهب ارتدوکس به کودکان مسیحی بوده و تاثیر چندانی در فرهنگ منطقه نداشتند. مدرسه دخترانه به مدیریت فدالیا فیسک از آن‌جمله است. در: (امید، ۱۳۲۲، ص ۹۱).

۵. Karl Gottlib Pfunder

۶. ادعای فاندر و تلاش‌های او در: (والدبورگر، ۱۳۷۹، ص ۵۳).

۷. به‌عنوان نمونه کمک ۲۵۰ تومانی به مدرسه به فرمان ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۸۲ق در: (صفوت، ۱۳۲۹، ص ۲۵).

۸. Justin Perkins

راه‌اندازی شد. او با حمایت ملک‌قاسم میرزا، پسر فتحعلی‌شاه و حاکم ارومیه[۱]، توانسته بود فرمان محمدشاه را دریافت کند همان‌سال او مدرسه‌ای مذهبی برای تربیت دختران مسیحی هم برپا کرد (Perkins, ۱۸۴۳, p ۱۶۲, ۱۶۵-۱۶۷). جیمز ال مریک[۲]، معلم آمریکایی، طی فرمانی از محمدشاه در سال ۱۲۵۵ق اجازه راه‌اندازی مدرسه‌ای در تبریز را دریافت داشت[۳]. راه‌اندازی مدارس میسیونری پس از آن سرعت گرفت و کم‌کم مدارس میسیونی عامدانه درصدد جلب کودکان مسلمان نیز برآمدند[۴]. مدرسه‌های آمریکایی تا سال ۱۳۱۲ خورشیدی که بدستور دولت وقت کاملا تعطیل شدند، به مدت ۹۸ سال دایر بودند[۵] (محبوبی‌اردکانی، ۱۳۵۴، ۲۴۲/۱ص).

کمی پس از میسیونرهای آمریکایی -۱۲۵۶ق- مبلغین لازاریست فرانسوی در آذربایجان بر فعالیت‌های آموزشی-تبلیغی خود افزودند. لازاریست‌های کاتولیک به سرپرستی پدر کلوزل، پدر دارنیس و پدر اوژن بوره در ساختن مدارس و درمانگاه در ارومیه رقابت می‌کردند (محبوبی‌اردکانی، ۱۳۵۴، ص ۲۴۱). آن‌ها در روستای کاتولیک‌نشین خسروآباد سلماس مستقر شدند. جمعیت خواهران سن ونسان دوپل هم در سال ۱۲۷۷ق در تبریز، ارومیه و سلماس، مدارس دخترانه راه‌اندازی کرد (دیولافوا، ۱۳۴۳، ص ۱۱۹؛ صدیق، ۱۳۵۴، ص ۱۹۲ و ۳۶۰). تلاش برای جلب دختران مسلمان در این مدارس (روزنامه عالم نسوان، ۱۳۰۲، ص ۴؛ روزنامه تمدن، ۱۳۲۵ق، ص ۳) به‌ویژه قابل‌توجه است.

مراد این انجمن‌ها از این‌همه کوشش و مرارت، تاثیرگذاری اعتقادی و فرهنگی بود. میسیونرها می‌کوشیدند تا از طریق دانش‌آموزان فرهیخته و ارائه خدمات، اصول تربیتی و عقیدتی خود را در شهرها و روستاهای آذربایجان نمایش دهند و زمینه نفوذ فرهنگی و سیاسی کشورهای خود را فراهم آورند. معلمان و پزشکان آمریکایی در آذربایجان و شهرهای شمالی ایران به گستردگی فعالیت داشتند. مدرسه طب آمریکایی در ارومیه، اگرچه تعداد کمی دانشجوی مسیحی و کلدانی تربیت کرد، ولی توانست در شهر و منطقه نفوذ زیادی به دست آورد (Basset, ۱۸۸۷, p ٥٤).

در زمینه دینی آن‌ها از طریق سخنرانی و نوشتن کتاب، اعتقادات مسلمانان را زیر سوال می‌بردند و ارزش‌های مسیحی را تبلیغ می‌کردند. کارل گوتلیب فاندر باور داشت که آشنایی مسلمانان با علوم اروپایی راه را برای انعطاف مذهبی و تغییر دین ایشان باز می‌کند. میسیونر دیگری از باواریا، یوزف ولف[۶]، که مدتی در خدمت عباس‌میرزا بود نیز تاکید داشت که مدرسه اروپایی در تبریز دستمایه خوبی برای تبلیغ مسیحیت است[۷].

در زمینه فرهنگی و سیاسی، میسیونرها در راستای قوم‌گرایی و ترویج زبان‌های منطقه‌ای در ازای حذف زبان فارسی فعالیت داشتند. میسیونرها زبان فارسی و گاهی ترکی و عربی می‌آموختند تا ارتباط صمیمانه‌تری با همه اقشار برقرار کنند. آنها که مستقیم یا غیرمستقیم تحت حمایت دولت متبوعشان بودند، آشکارا می‌گفتند که از راه مدرسه‌سازی مسیحیت و فرهنگ اروپایی را تبلیغ می‌کنند. جالب‌تر این‌که برای نیل به این هدف، گاه از شاه و ولیعهد کمک مالی درخواست و دریافت می‌کردند[۸]. نفوذی که از طریق آموزش در همه طبقات جامعه به‌دست می‌آوردند، به آن‌ها امکان می‌داد تا در دسته‌بندی‌های سیاسی هم مداخله کنند[۹]. برای استیلای فرهنگ اروپایی در آذربایجان، کوشش می‌شد تا کودکان مسلمان و غیرمسلمان در کنار هم و با ارزش‌های فرهنگی یکسان در این مدارس تربیت شوند. با این‌همه هدف آن‌ها برای تغییر دین گسترده مسلمانان تحقق نیافت[۱۰] (والدبورگر، ۱۳۷۹، ص ۲۵ مقدمه).

بیشترین تلاش میسیونرها برای جداسازی فرهنگی آذربایجان در حوزه زبان متمرکز بود. در آذربایجان همانند سراسر ایران آموزش به زبان فارسی -و نه زبان‌های قومی و منطقه‌ای- بود. میسیونرها

---

۱. ملک‌قاسم میرزا به زبان فرانسه مسلط بود. اروپائیانی که در این دوره به ایران سفر کردند، از رفتار و آداب فرنگی‌مآبانه و دانش و دانش‌پروری او گفته‌اند. در: (ناطق، ۱۳۶۸، ص ۱۰۵). آگاهی بیشتر در: (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۷ق، ص ۳۰).

۲. James L. Merrick

۳. نسخه خطی کتابخانه کنگره آمریکا، بخش آفریقا و خاورمیانه به شماره ۲۰۱۹۷۱۴۷۰۶ در: (ترابی فارسیانی، ص ۴). در حاشیه فرمان نوشته شده است:

A Firman, or Order, of Mohammed Shah, the present King of Persia, authorizing Rev. J. L. Merrick to open a school in Tabriz in ۱۸۳۹."

"یک فرمان از محمدشاه، پادشاه کنونی ایران، که به کشیش جی. ال. مریک اجازه می‌دهد در سال ۱۸۳۹ میلادی، یک مدرسه در تبریز تاسیس کند."

۴. نمونه‌های فراوان در:

(Perkins, ۱۸٤۳, p ۲۱۲, ۳۸۸; Wagner, ۱۸٥٦, ۳/ p ۲٥۷; Smith & Dwight, ۱۸۳٤, p ۱۲۷, ۱۸٦).

۵. بنگرید به جدول راه‌اندازی مدارس در: (قاسمی‌پویا، ۱۳۷۷، ص ۵۱۴). نیز بنگرید به فهرست مدارس میسیونری آمریکایی در تبریز، در: (منصوری، ۱۳۸۷، ص ۵۴۹).

٦. Joseph Wolff

۷. بنگرید به آرا گوتلیب فاندر و یوزف ولف، به ترتیب در: (والدبورگر، ۱۳۷۹، ص ۸۲ و ۹۹).

۸. به‌عنوان نمونه بنگرید به تقاضای مستمری کریستف فریدریش هاس از نایب‌السلطنه عباس‌میرزا و نمونه‌های دیگر درباره باقی ولیعهدان حکمران در تبریز، در: (والدبورگر، ۱۳۷۹، ص ۱۱۰، ۱۱۴-۱۱۳).

۹. نمونه‌های فراوان از دسته‌بندی برای پشتیبانی از پادشاهی محمدشاه در برابر رقبا و دسیسه‌های فراوان در سراسر دوره قاجاریه، در:

(James, ۱۸۳۸, p ۱۹-۲۳, ٦۳-۷۲).

۱۰. بنگرید به تلاش چهار انجمن میسیونی در تبریز برای مسیحی کردن کودکان مسلمان در مدارس که ناموفق بود.

درحالی می‌کوشیدند زبان فارسی را حذف کنند که مکتب‌داران سنت‌گرا هم به زبان فارسی تدریس می‌کردند. جیمز باست[۱]، روحانی جهانگرد، تصریح داشت که آموزش در تبریز و همچنین مدارس میسیونری به زبان فارسی بود (Bassett, ۱۸۸۷, p ۲۵۷). موریس واگنر[۲]، دانشمند جهانگرد آلمانی، در سفرنامه‌اش با اشاره به آموزش به زبان فارسی در مدارس خوی، از رواج کامل زبان فارسی در سراسر منطقه می‌گوید (Wagner, ۱۸۵٦, ۳/p ۱۰۷). اسمیت و وایت[۳]، جهانگردان دیگر نیز درباره رواج کامل فارسی در مدارس مسلمانان قراباغ و گرجستان در ۱۲۴۷ق نوشته‌اند (Smith & Dwight, ۱۸۳٤, p ۱۸٦). اگرچه میسیونرها کوشیدند تا دستکم بخشی از آموزش به زبانی بجز فارسی انجام شود (Shedd, ۱۹۲۲, p ۹۵-۹۷)، ولی برای جلب کودکان مسلمان آذربایجانی، ناگزیر از تدریس به زبان فارسی بودند (Bassett, ۱۸۸۷, p ۳۲۸). البته تلاش میسیونرها تنها متوجه ترکی بود و حساسیتی درباره زبان‌های محلی دیگر نداشتند[۴].

با وجود افزایش فعالیت مدارس میسیونی در آذربایجان، برنامه‌های میسیونری که دو راهبرد کلی تبلیغ مسیحیت و فرهنگ اروپایی را دنبال می‌کرد، نه پیش از جنبش مشروطه و نه پس از آن به بار ننشست. چندپارگی زبانی و فرهنگی در آذربایجان که هدف ایشان بود، یا در راستای پیمان ۱۹۰۷م روس و انگلیس و جدایی آذربایجان از ایران و یا با نیت جزیره‌سازی فرهنگی و سپس تغییر دینی منطقه بود. به همین دلیل بود که انجمن‌های میسیونی با هدف گرفتن زبان فارسی و در راستای ایجاد شکاف فرهنگی–اجتماعی، آموزش‌های خاصی –مثلا مدارس اسلامی– را منحصر به زبان ترکی کردند. اگرچه تحریکات تفرقه‌افکنانه ایشان منجر به برخی تحرکات منطقه‌ای در دهه‌های پس از آن شد، ولی همانطور که فرهنگ ریشه‌دار دینی مانع از کمترین تاثیرگذاری تبلیغات میسیونی شد، پیوندهای عمیق فرهنگی اقوام ایرانی نیز سیاست‌های جداسازی میسیونی را ناکام گذاشت.

## ب. مدارس ملی و دولتی

توسعه آموزش نوین در آذربایجان به‌عنوان پایگاه نایب‌السلطنه نوگرا، زودتر و سریع‌تر پیش می‌رفت[۵]. اگرچه گاه سوءبرداشت‌های اعتقادی منجر به ویرانی مدارس می‌شد، روند گسترش دبستان‌های شخصی و اقبال روزافزون مردم به آن‌ها چشمگیر بود؛ ولی واکنش حکومت قاجاریه تناسبی با این روند نداشت.

چندسال پس از دارالفنون تهران –۱۲۹۳ق، مدرسه مظفری به افتخار ولیعهد مظفرالدین میرزا در تبریز گشوده شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۴ق، ص ۳۰). در این مدرسه که توسط مظفرالدین‌شاه معلمخانه نامیده شد، تحت مدیریت آقا میرزا محمد ندیم‌باشی، دروس طبی و نظامی تدریس می‌شد (کسروی، ۱۳۸۰، ص ۷۷). بیشتر دانش‌آموزان از فرزندان اشراف بودند (بروجردی، ۱۳۹۳، ص ۳۲۹). دارالفنون تبریز پس از چالش‌های مدیریتی، تعطیلی موقت و بازگشایی، در نهایت در سال ۱۳۱۴ق تعطیل شد (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ۱/ ۱۸۵ص به بعد؛ سرداری‌نیا، ۱۳۸۲، ص ۱۳ و ۸۳). از سال ۱۳۱۵ق مدارسی با نام مدارس مظفری آغاز به کار کردند که همگی شخصی، خارج از نظارت و حمایت دولت و دارای سرفصل دروس متفاوت بودند (امید، ۱۳۲۲، ص ۱۴۲).

پس از دارالفنون تبریز، میرزاحسن تبریزی که بعدها به رشدیه نامدار شد، در سال ۱۳۰۵ق دبستانی در محله ششکلان تبریز راه‌اندازی کرد[۶] (رشدیه، ۱۳۷۰، ص ۲۸؛ کسروی، ۱۳۸۰، ص ۷۸). شاید تعطیلی مدرسه مظفری نیز در پیشرفت دبستان رشدیه بی‌تاثیر نبود، ولی شیوه و ابزار آموزشی جدید میرزاحسن موردتوجه قرار گرفت. موفقیت رشدیه خشم برخی سنت‌گرایان را برانگیخت؛ به‌ویژه مکتب‌دارانی که مجلس درسشان خالی شده بود. آزارها و مزاحمت‌ها تا جایی رسید که او برای مدتی آذربایجان را ترک کرد. ولی پس از بازگشت به تبریز در ۱۳۱۱ق، میرزاحسن رشدیه دوباره مدرسه را راه‌اندازی کرد. از شیوه آموزش الفبای فارسی (امین‌سبحانی، ۱۳۳۷، ص ۴۳؛ مجتهدی، ۱۳۲۷، ص ۷۷)، تا نگارش کتاب‌های درسی و تدریس عربی و فارسی، فرانسه و انگلیسی، همه را خود عهده‌دار شد. او کلاس‌های اکابر برای

---

۱. James Bassett
۲. Moris Wagner
۳. Eli Smith & H.G.O. Dwight

۴. مثلا برای ایجاد تقابل بین زبان فارسی و ترکی، با سوءاستفاده از باورهای عمیق دینی در آذربایجان، مدارس اسلامی پسرانه‌ای راه‌اندازی کردند که در آن‌ها صرفا به زبان ترکی تدریس می‌شد. در: (Shedd, ۱۹۲۲, p ۹۵-۹۷).

۵. فهرست مدارس پیش از مشروطه در: (امید، ۱۳۲۲، ص ۸۳). فهرست تفکیکی زمان راه‌اندازی مدارس در شهرها و روستاهای آذربایجان از آغاز قاجار تا پیش از فرمان مشروطه در: (صدیق، ۱۳۵۴، ص ۳۶۰–۳۵۷). فهرست مدارس در دیلمان، حوالی سلماس، در: (منصوری، ۱۳۸۷، ص ۳۵۴).

۶. از آنجاکه دانش آموزان مدارس نوین بیشتر از طبقات بالا بودند، برخی باور داشتند که رشدیه نخستین مدرسه برای عوام را راه‌اندازی کرد. در: (روزنامه تربیت، ۱۳۲۵ق، شماره ۵۹، ص ۱).

بزرگسالان هم راه‌اندازی کرد (چهره‌گشا، ۱۳۹۰، ص ۹۱). رشدیه در کلاس‌ها تخته‌سیاه و نیمکت گذاشت و الفبا را به شیوه جدیدی که کارآمدتر بود، تدریس کرد[۱]. اگرچه افرادی چون علی‌خان امین‌الدوله[۲]، پیشکار آذربایجان و صدراعظم بعدی و یا عبدالرحیم طالبوف، به مدارس رشدیه کمک مالی و معنوی می‌کردند[۳] (رشدیه، ۱۳۶۲، ص ۳۵) و گزارش‌های مثبتی درباره مدارس رشدیه چاپ می‌شد[۴]، در سراسر دوره ناصری و مظفری بارها حسن رشدیه و دبستان‌های او مورد یورش و آسیب قرار گرفتند؛ بااین‌همه شیوه رشدیه در آذربایجان و شهرها دیگر الگویی رایج شد (رشدیه، ۱۳۶۲، ص ۹۰ و ۴۶). به‌کار بردن اصطلاح مدرسه رشدیه یا شعبه رشدیه برای هر دبیرستان با شیوه جدید به‌دلیل اعتباری بود که دبستان‌های رشدیه به‌دست آورده بودند. حتی برخی مکتبخانه‌ها با وجود ماهیت سنتی، از شیوه جدید رشدیه پیروی می‌کردند[۵].

در ادامه راه میرزاحسن رشدیه، برادر او، علی رشدی، در سال ۱۳۲۲ق شعبه دیگری از دبستان رشدیه را تاسیس کرد[۶]. اما او تنها یکی از ده‌ها نوگرایی بود که مدارسی به سبک اروپایی در آذربایجان راه‌اندازی کردند. اگرچه بیشتر این مدارس دولت مستعجل بودند، هر کدام به آزمون و خطا چیزی بر ساختار آموزشی جدید افزودند. برخی از ایشان کوشیدند تا با جلب حمایت مالی حکمران یا پیشکار دارالسلطنه، افزون بر توسعه مدرسه، از چالش‌ها در امان بمانند[۷]؛ برخی به روابط شخصی و مناسبات شغلی پناه بردند[۸]؛ برخی نیز به پشتوانه پایگاه اجتماعی-فرهنگی خویش موسسه‌های آموزشی پایه‌گذاری کردند[۹]. فارغ از سرنوشت و کمّ و کیف این مدارس، افزایش تعداد آموزشگاه‌های نوین در سراسر آذربایجان منجر به تربیت گروهی از دانش‌آموختگان شد که با وجود شمار کم، اثرگذاری اجتماعی فراوانی داشتند. عملگرایی ایشان در آستانه جنبش مشروطه و تعامل با جریان‌های مشابه در قفقاز و آناتولی، پایگاه اجتماعی-فرهنگی نوگرایان را در آذربایجان تقویت کرده و در سازماندهی و هدایت انجمن‌ها و تشکل‌های آذربایجانی پیش و پس از مشروطه موثر افتاد.

## نتیجه‌گیری

پافشاری موسسه‌های آموزشی ملی-دولتی در آذربایجان در به‌کارگیری محتوای آموزشی، ابزار و آداب تعلیم و تعلّم جدید و حتی گرته‌برداری شکلی از مدارس میسیونی، نشان از عزم نوگرایانی برای درانداختن طرحی نو در زمینه فرهنگی-اجتماعی بود. نوگرایان آذربایجانی پس از اصلاحات عباس‌میرزا و برخورد نزدیک‌تر با مظاهر تمدن غرب، بیش از پیش به لزوم بومی‌کردن آموزش نوین پی بردند. افزون بر حکمرانی نایب‌السلطنه در آذربایجان، همسایگی این ایالت با قفقاز و آناتولی به‌عنوان راه‌های ارتباطی با اروپا، باعث شد تا اندیشمندان آذربایجانی بیشتر و بهتر با شیوه و پیامدهای آموزش نوین آشنا شوند.

اقبال عمومی به آموزش نوین در آذربایجان با وجود افت‌وخیزهای فراوان تا آستانه مشروطه روند رو به رشدی داشت. رشد کمّی آموزشگاه‌ها و جایگزینی مدارس تعطیل شده با موسسه‌های جدیدتر، نشانه تمایل روزافزون اهالی آذربایجان به رویکرد آموزشی نوظهور بود. خوانش جدید فرهنگی که در پیوند با این رویکرد تازه شکل گرفت، در بلوغ اجتماعی-سیاسی اهل آذربایجان در آستانه مشروطه موثر افتاد. هرچند تابوها و چالش‌ها در دهه‌های پیش‌رو ادامه یافت و فراگیر شدن آموزش نوین را کند کرد، اما افزایش دانش‌آموختگان از سویی و تشدید فعالیت مشوقان و مروجان نوگرایی و علوم جدید از سوی دیگر، تاثیرگذاری این مدارس در جریان‌های اجتماعی آذربایجان را بیشتر می‌کرد. گفتمانی که این گروه کم‌شمار در تقابل و گاه تعارض با تابوهای

---

۱. برای آگاهی از جزییات بنگرید به: (فخرالدین رشدیه، زندگینامه پیر معارف، ۱۳۷۰، بیشتر صفحات؛ شمس‌الدین رشدیه، سوانح عمر، ۱۳۶۲، بیشتر صفحات).

۲. امین‌الدوله به عنوان پیشکار آذربایجان در فکر همراهی با اصلاحات اجتماعی و فرهنگی تبریز بود. پس از دیدار چندباره با رشدیه به وی گفت: اگر بخواهیم به مملکت خدمت کنیم توسعه فکر شما اولین اقدام از اقدامات من خواهد بود.. در: (رشدیه، ۱۳۶۲، ص ۳۵).

۳. در سال ۱۳۱۱ق طالبوف دویست جلد کتاب و مبلغی نقد به مدرسه رشدیه بخشید. در: (روزنامه ناصری، سال اول، شماره ۵، غره ذیحجه ۱۳۱۱ق، ص ۷). نیز بنگرید به بخشش‌های حاجی زین‌العابدین تقیوف به انجمن معارف و مدرسه رشدیه در ۱۳۱۸ق در: (کسروی، ۱۳۸۰، ص ۹۳).

۴. مثلا: (روزنامه ناصری تبریز، سال اول، شماره ۱۱، ص ۱۰).

۵. دبستان ارک و مکتب حاجی میرزا عبدالعلی معروف به حاجی مدیر از آن جمله بودند. در: (امید، ۱۳۲۲، ص ۳-۷۲).

۶. او همچنین نویسنده کتاب رهبر دانش برای تشویق دانش‌آموزان به پیشرفت است -۱۳۲۴ق.

۷. از این‌جمله می‌توان از میرزا رضا صحاف‌زاده صاحب مدرسه پرورش، نام برد. در: (صفوت، ۱۳۲۹، ص ۲۲).

۸. از این‌جمله می‌توان به میرزا زین‌العابدین لقمان‌الممالک، صلحب کالج لقمانیه اشاره کرد که به مناسبات شغلی داخلی و روابط خارجی خود پشتگرمی داشت. در: (صفوت، ۱۳۲۹، ص ۱۹-۱۸).

۹. به‌عنوان نمونه مدرسه تربیت به همت تقی‌زاده، عدالت و محمدعلی خان تربیت باز شد و مانند بسیاری مدارس نوین دیگر طی یورش سنتگرایان به مدارس نوین در ۱۳۲۱ق به راهبری سیمحمد یزدی طالب‌حق، ویران شد. در: (امید، ۱۳۲۲، ص ۵۲).

اجتماعی، سیاسی و فرهنگی عرضه کردند، توجه اقشار فرودست را نیز جلب می‌کرد. در واقع این به معنی تحقق خواست نوگرایانی بود که با ایجاد ساختار آموزشی جدید، می‌خواستند پایگاه جدید اجتماعی ایجاد کنند و از منظر فرهنگی تحول‌آفرین باشند. اهمیت این نکته وقتی روشن‌تر خواهد شد که به نقش پیشرو و موثر این ایالت به‌عنوان دارالسلطنه و ایالت مرزی کلیدی، در بسیاری از جنبش‌های این دوره توجه شود.

ساختار نوین آموزشی در آذربایجان این دوره تا آستانه جنبش مشروطه نه تنها توسعه قابل‌توجهی یافت، که موجب پیدایش گروهی از نخبگان موثر محلی شد؛ گروهی که در پیشبرد نوگرایی از یک‌سو و تلاش برای ایجاد و تحقق خواست مشروطه از سوی دیگر نقش کلیدی ایفا کرد.

## کتابنامه


احتشام‌السلطنه، محمود (۱۳۶۷). ***خاطرات احتشام‌السلطنه.*** به کوشش محمد مهدی موسوی. تهران: زوار.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۰۷ق). ***المآثر و الآثار.*** چاپ سنگی– اداره مخطوطات به شماره ثبت ۷–۲۵۶.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۹۴ق). ***مرآت‌البلدان.*** ج ۲. تهران، بی‌نا.

امید، حسین (۱۳۲۲). ***تاریخ فرهنگ آذربایجان.*** ج ۱ و ۲. تبریز: فرهنگ.

امین‌سبحانی، رضا (۱۳۳۷). ***تاریخچه و وجه‌تسمیه مدارس تبریز.*** ج۱. تبریز: هنرستان.

ایمانی، مصطفی (۱۳۸۳). «نخبگان ایرانی، غرب و مدرنیته». ***فرهنگ اندیشه***، سوم (دهم).

***تاریخ جامع ایران.*** (۱۳۹۳). زیر نظر کاظم بروجردی. ویرایش صادق سجادی. ج ۱۲. تهران: اهران.

تاره، مسعود (پاییز۱۳۹۴). «آیین‌نامه‌ها و نظام‌نامه‌های آموزشی مدارس ملی پیش از انقلاب مشروطه». ***پیام بهارستان،*** ویژه‌نامه قانون و حقوق، شماره ۵.

ترابی‌فارسانی، سهیلا (۱۳۷۸). ***اسنادی از مدارس دخترانه مشروطه تا پهلوی.*** تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

توکلی‌طرقی، محمد (۱۳۸۱). ***تجدد بومی و بازاندیشی تاریخی.*** تهران: نشر تاریخ ایران.

چهره‌گشا، امیر (۱۳۹۰). ***پیشگامان تاریخ و فرهنگ آذربایجان.*** تهران: تک درخت.

حائری، عبدالهادی (فروردین ۱۳۶۵). ***نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب.*** تهران: امیرکبیر.

دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲). ***حیات یحیی.*** ج۱. تهران: فردوسی.

دیولافوا، ژان پل هنریت (۱۳۴۳). ***سفرنامه دیولافوا.*** برگردان غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: ترجمه و نشر کتاب.

راوندی، مرتضی (۱۳۶۴). ***تاریخ اجتماعی ایران.*** تهران: امیر کبیر.

رشدیه، فخرالدین (۱۳۷۰). ***زندگینامه پیر معارف رشدیه بنیانگذار فرهنگ نوین ایران.*** تهران: هیرمند.

رشدیه، شمس‌الدین (۱۳۶۲). ***سوانح عمر.*** تهران: نشر تاریخ ایران.

رینگر، مونیکا (۱۳۷۹). «مدارس نوین در ایران قرن نوزدهم رهیافت بومی برای مسئله نوسازی». ترجمه فاطمه امان. ***ایران‌نامه***، ۱۸ (۲)، ۷۳– ۸۶.

رییس‌نیا، رحیم (۱۳۷۴). ***ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم.*** ج ۱. تبریز: ستوده.

سرداری‌نیا، صمد (۱۳۸۲). ***دارالفنون تبریز.*** تبریز: ندای شمس.

شیرازی، میرزا صالح (پاییز ۱۳۶۲). ***گزارش سفر میرزا صالح شیرازی.*** ویرایش از همایون شهیدی. تهران: راه نو.

صدیق، عیسی (۱۳۵۴). ***تاریخ فرهنگ ایران.*** تهران: دانشگاه تهران.

صفوت، محمدعلی (۱۳۲۹). ***تاریخ فرهنگ آذربایجان با فوائد ادبی.*** قم: چاپخانه قم.

طالبوف، عبدالرحیم (۲۵۳۶). ***کتاب احمد.*** با مقدمه و حواشی باقر مومنی. تهران: شبگیر.

طباطبایی، محمد (۱۳۶۳). ***مجموعه آثار میرزا ملکم خان.*** تهران: علمی.

عقیقی‌بخشایشی، عبدالرحیم (۱۳۷۹). ***مفاخر آذربایجان.*** ج۵. قم: نوید اسلام.

عیسوی، چارلز (بهار ۱۳۶۹). ***تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲ – ۱۲۱۵ه.ق).*** برگردان یعقوب آژند. تهران: گستره.

فرهمندزاده، فریده، بیگدلی علی، و نصیری، محمدرضا (پاییز و زمستان ۱۳۹۶). «بررسی روند و فرجام نوسازی‌های مالی و عمرانی عباس‌میرزا نایب‌السلطنه در آذربایجان». ***پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران،*** ۶(۱)، پیاپی ۱۱، ۱۵۲–۱۳۷.

فرهمندزاده، فریده (پاییز و زمستان ۱۴۰۳). «بی‌قاعدگی ساختاری در اجرای اصلاحات نایب‌السلطنه عباس‌میرزا قاجار در آذربایجان». ***پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران،*** ۱۳ (۱)، پیاپی ۲۵، ۱–۱۱.

فرهمندزاده، فریده و صادقی، سعید (آبان۱۴۰۳). «گذری بر تجدد قاجاری: تجدد ابزاری و تجدد ماهوی». ***فصلنامه راهبرد سیاسی،*** ۸ (۳)، ۲۵۳–۲۷۴.

قاسمی‌پویا، اقبال (۱۳۷۷). ***مدارس جدید در دورهٔ قاجاریه: بانیان و پیشروان.*** تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

کسروی، احمد (۱۳۸۰). ***تاریخ مشروطه ایران.*** با پیشگفتاری از رحیم رضازاده ملک. تهران: صدای معاصر.

لسان‌الملک سپهر، محمدتقی (۱۳۷۷). ***ناسخ‌التواریخ تاریخ قاجاریه جلد سوم سلطنت ناصرالدین‌شاه.*** به اهتمام جمشید کیانفر. تهران: اساطیر.

مجتهدی، مهدی (۱۳۲۷). ***رجال آذربایجان در عصر مشروطیت.*** تهران: نقش جهان.

محبوبی‌اردکانی، حسین (۱۳۵۴). ***تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران***. جلد اول. تهران: دانشگاه تهران.

مفتون‌دنبلی، عبدالرزاق (۱۳۵۱). ***مآثر سلطانیه (تاریخ جنگهای ایران و روس)***. به اهتمام غلامحسین صدری افشار. تهران: ابن سینا.

منصوری، فیروز (۱۳۸۷). ***مطالعاتی درباره تاریخ، زبان و فرهنگ آذربایجان***. ج۱ و ۲. تهران: هزار.

مینوی، مجتبی (۱۳۶۹). ***اولین کاروان معرفت، تاریخ و فرهنگ***. تهران: خوارزمی.

ناطق، هما (۱۳۶۸). ***ایران در راه‌یابی فرهنگی۱۸۴۸ - ۱۸۳۴***. تهران: خاوران.

ناظم‌الاسلام کرمانی، محمد (۱۳۸۷). ***تاریخ بیداری ایرانیان***. بخش اول. تهران: امیرکبیر.

نفیسی، سعید (۱۳۶۸). ***تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر***. ج۱. تهران: بنیاد.

نوری، شیخ فضل‌الله (۱۳۲۶ ق). ***تذکره الغافل و ارشاد الجاهل (نسخه خطی)***. کاتب: زین‌العابدین ملک‌الخطاطین. بی‌جا: بی‌نا.

والدبورگر، آندراس (۱۳۷۹). ***مبلغان آلمانی در ایران***. برگردان علی رحمانی، حسین رضوی، و لادن مختاری. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۰). ***تاریخ روضه‌الصفای ناصری***. به تصحیح و تحشیه جمشید کیانفر. تهران: اساطیر.

**روزنامه‌ها**

***تربیت***، ۱۳۲۵ق، شماره ۵۹.

***تمدن***، ۱۳۲۵ق، شماره ۱۲.

***حبل‌المتین***، س۱۲، ش ۲۷.

***روزنامه ناصری***، از ۱۳۱۱ ق به بعد.

***عالم نسوان***، ۱۳۰۲، شماره ۱.

***نسوان وطن‌خواه ایران***، ۱۳۰۲، شماره ۳.

Bassett, J. (۱۸۸۷). *Persia Land of Imams (A Narrative of Travel and Residence) 1871-1885*, London, Blackie & Son.

James, B. F. (۱۸٤۰). *Travels in Kurdistan and Mesopotamia*, London, n.p.

Smith, E, & Dwight, H. G. O. (۱۸۳٤). *Missionary Researches in Armenia*, London, n.p.

Wagner, M. (۱۸٥٦). *Travels in Persia, Georgia and Kurdistan,* Vol. ۳. *London*, n.p.

Shedd, M. L. (۱۹۲۲). *The measure of a man*, New York, n.p.

**Bibliography-Romanized**

Aghighi-Bakhshayeshi, A.R. (۲۰۰۰). *The Honorable of Azerbaijan*. Vol. ٥. Qom, Navid-e Eslam. (in Persia)

Amin-Sobhani, R. (۱۹٥۸). *History and naming of Tabriz schools*. Vol. ۱. Tabriz, Honarestan. (in Persian)

Bassett, J. (۱۸۸۷). *Persia Land of Imams (A Narrative of Travel and Residence) 1871-1885*. London, Blackie & Son. (in English)

Chehreh-Gosha, A. (۲۰۱۱). *Pioneers of Azerbaijani history and culture*. Tehran, Tak-Derakht. (in Persian)

------ (۲۰۱٤). *Comprehensive History of Iran*. Compiled by Kazem Broojerdi. Edited by Sadegh Sajjadi. Vol. ۱۲. Tehran, Ahran. (in Persian)

Dieulafoy, J.P.H (۱۹٦٤). *Travelogue of Dieulafoy*. Translated by Gholam-Ali Vahid Mazandarani. Tehran, Tarjomeh va Nashr-e Ketab. (in Persian)

Dowlat-Abadi, Y. (۱۹۸۳). *Hayat-e Yahya (Yahya's Life)*. Vol. ۱. Tehran, Ferdowsi. (in Persian)

Ehtesham al-Saltaneh, M. (۱۹۸۸). *Ehtesham al-Saltaneh Diary*. With the effort of Mohammad-Mehdi Mousavi. Tehran, Zavvar. (in Persian)

E'temad al-Saltaneh, M.H. (۱۹۷٤). *Mer'at al-Boldan*. Vol. ۲. Tehran, n.p. (in Persian)

E'temad al-Saltaneh, M.H. (۱۸۸۹). Al-Ma'aser va al-Aasaar. Lithography- Manuscripts Department, registration number ۷-۲٥٦.

Farahmandzadeh, F. (۲۰۲٤). "Structural Irregularity in Reforms of Abbas Mirza Qajar the Crown Prince in Azerbaija". *Iran Local Histories.* ۱۳ (۱). ۱-۱۱. (in Persia)

Farahmandzadeh, F., Bigdeli, A. & Nasiri, M.R. (۲۰۱۸). "A review of trend and finals of financial and constructional renovations (reform) of the Crown Prince Abbas Mirza in Azerbaijan*". Iran Local Histories.* ٦ (۱). ۱۳۷-۱٥۲. (in Persia)

Farahmandzadeh, F. & Sadeghi, S. (۲۰۲٤). "A look at Qajar modernity: instrumental modernity and substantive modernity". *Quarterly Journal of Political Strategy.* ۸ (۳). ۲٥۳-۲۷٤. (in Persia)

Ghasemi-Pouya, E. (۱۹۹۸). *New Schools in the Qajar Period: Founders and Pioneers.* Tehran, Academic Publishing Centre. (in Persia)

Haery, A. (۱۹۸٦). *The first confrontation of Iranian thinkers with two aspects of western bourgeois civilization*. Tehran, Amir Kabir. (in Persian)

Hedayat, R.Gh. (۲۰۰۱). *Tarikh-e Rowzat-al-Safa-ye Naseri*. Edited by Jamshid Kiyanfar. Tehran, Asaatir. (in Persian)

Imani, M. (۲۰۰٤). "Iranian Elites, the West, and Modernity". *Farhang-e Andisheh (Culture of Thought).* ۳ (۱۰). (in Persian)

Issawi, Ch. (۱۹۹۰). *Economic history of Iran (Qajar era 1800-1913)*. Trans. Yaghoub Ajhand. Tehran, Gostareh. (in Persian)

James, B. F. (۱۸٤۰). *Travels in Kurdistan and Mesopotamia*. London, n.p. (in English)

Kasravi, A. (۲۰۰۱). *History of Iranian Constitution*. Foreword of Rahim RezaZadeh Malek. Tehran, Seda-ye Mo'aser. (in Persian)

Lesan al-Molk Sepehr, M.T. (۱۹۹۸). *Nasekh al-Tavarikh the Qajar History Third Volume Reign of Naser al-Din Shah.* With the effort of Jamshid Kiyanfar.Tehran, Asaatir. (in Persian)

Maftoon-Donboli, A. (۱۹۸۱). *Ma'aser-e Soltaniyyeh (the History of wars between Iran and Russia)*. With the effort of Gholamhosein Sadri Afshar. Tehran, Ebn-e Sina. (in Persian)

Mahboobi Ardakani, H. (۱۹۷٥). *History of modern institutions in Iran*. Vol ۱. Tehran, University of Tehran. (in Persian)

Minavi, M. (۱۹۹۰). *History and Culture*. Tehran, Kharazmi. (in Persian)

Mojtahedi, M. (۱۹٤۸). *Azerbaijani elites in the constitutional era.* Tehran, Naghsh-e Jahan. (in Persia)

Mansooori, F. (۲۰۰۸). *Studies on the history, language and culture of Azerbaijan.* Vol. ۱-۲. Tehran, Hazar. (in Persia)

Nafisi, S. (۱۹۸۹). *Social and political history of Iran in the contemporary era*. Vol. ۱. Tehran, Bonyad. (in Persian)

Nategh, H. (۱۹۸۹). *Iran in Cultural Journey, 1834-1848.* Tehran, Khavaran. (in Persia)

Nazem al-Eslam Kermani, M. (۲۰۰۸). *The history of Iranian awareness*. Section ۱. Tehran, Amir Kabir. (in Persian)

Noori, F. (۱۹۰۸). *Tazkarat al-Ghafel va Ershad al-Jahel (Manuscript).* Scribed by Zein al-'Abedin Malek al-Khattatin. n.d. & n.p. (in Persia)

Omid, H. (۱۹٤۳). *History of Azerbaijani culture*. Vol. ۱-۲. Tabriz, Farhang. (in Persian)

Ravandi, M. (۱۹۸٥). *Social History of Iran*. Tehran, Amir-Kabir. (in Persia)

Re'is-Nia, R. (۱۹۹٥). *Iran and the Ottoman Empire on the threshold of the 20th century*. Vol. ۱. Tabriz, Sotudeh. (in Persia)

Ringer, M. (۲۰۰۰). "Modern Schools in Nineteenth Century Iran: A Native Approach to the Problem of Modernization", Trans. Fatemeh Aman. *Iran-Namag*, ۱۸ (۲), ۷۳-۸٦. (in Persia)

Roshdiyyeh, F.D. (۱۹۹۱). *Biography of the Great Scholar: Roshdiyyeh, Founder of Modern Iranian Culture.* Tehran, Hirmand. (in Persia)

Roshdiyyeh, Sh.D. (۱۹۸۳). *Savaneh-e Omr (Accidents of Life)*. Tehran, Nash-e Tarikh-e Iran. (in Persia)

Sadigh, I. (۱۹۷٥). *History of Iranian Culture*. Tehran, Tehran University. (in Persia)

Safvat, M.A. (۱۹٥۰). *History of Azerbaijani culture with literary benefits.* Qom, Qom Printing House. (in Persia)

Sardari-Nia, S. (۲۰۰۳). *Dar al-Fonun-e Tabriz*. Tabriz, Neda-ye Shams. (in Persia)

Shedd, M. L. (۱۹۲۲). *The measure of a man*, New York. (in English)

Shirazi, S. (۱۳۸۳). *The travel report of Mirza Saleh Shirazi*. Edited by Homayoun Shahidi. Tehran, Rah-e No (the New Way). (in Persian)

Smith, E, & Dwight, H. G. O. (۱۸۳٤). *Missionary Researches in Armenia*, London, n.p. (in English)

Tabatabaee, M. (۱۹۸٤). *Collection of Works by Mirza Malkam Khan*. Tehran, Elmi. (in Persia)

Talebov, A.R. (۱۹۷۷). *Ketab-e Ahmad (Ahmad Book).* Commentary and Annotations by Bagher Mo'meni. Tehran, Shabgir. (in Persia)

Tareh, M. (۲۰۱٥). "Educational regulations and charters of national schools before the Constitutional Revolution", *Payam-e Baharestan, Special Issue on Law*. Vol. ٥.(in Persia)

Tavakoli-Targhi, M. (۲۰۰٤). *Native modernism and rethinking history*. Tehran, Nashr-e Tarikh-e Iran. (in Persian)

Torabi-Farsani, S. (۱۹۹۹). *Documents on Girls' Schools, from the Constitutional Movement to the Pahlavi era.* Tehran, National Archive of Iran. (in Persian)

Wagner, M. (۱۸٥٦). *Travels in Persia, Georgia and Kurdistan.*Vol. ۳. London, n.p. (in English)

Waldburger, A. (۲۰۰۰). *German Missionaries in Iran*. Trans. by Ali Rahmani, Hossein Razavi, Ladan Mokhtari. Tehran, Office of Political and International Studies. (in Persian)

**Newspapers**:

Aalam-e Nesvaan, (۱۹۲۳). N. ۱.

Iranshahr, (۱۸۸٤) N. ۱۲.

Hab al-Matin, ۱۲ (۲۷). (in Persia)

Nesvan-e Vatan-Khah-e Iran, (۱۹۲۳). N. ۳.

Ruznameh-ye Naseri, (۱۸۹۳ and after that).

Tarbiyat, (۱۹۰۷). N. ٥۹.

Tamaddon, (۱۹۰۷). N. ۱۲.